

УДК: 37.015.3

orcid.org/0000-0002-5790-6511

doi.org/10.5281/zenodo.1184487

О.Б. Стуліка
Державний університет,
м. Маріуполь

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ «Я-ПЕДАГОГ» В СТРУКТУРІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ УКРАЇНИ

В статті розглядається професійна самосвідомість вчителя та приділяється увагу громадській позиції вчителя як можливого чиннику трансформацій в структурі образу «Я-педагог». Визначено зміни у структурі образу вчителя у учнів, що навчаються в загрозливих для життя умовах, діагностовано зміни у структурі професійної свідомості та самосвідомості вчителів.

Ключові слова: професійна самосвідомість, громадянська позиція, громадська позиція педагога, трансформації, образ «Я-педагог».

Е.Б. Стулика

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗА «Я-ПЕДАГОГ» В СТРУКТУРЕ Я-КОНЦЕПЦИИ ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ УКРАИНЫ

В статье рассматривается профессиональное самосознание учителя и уделяется внимание гражданской позиции учителя как одной из возможных причин трансформаций в структуре образа «Я-педагог». Были определены изменения в структуре образа учителя у учащихся, которые обучаются в опасных для жизни условиях, диагностированы изменения в структуре профессионального сознания и самосознания учителей в зоне военных действий.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, гражданская позиция, общественная позиция, трансформации, образ «Я-педагог».

Helen Stulika

PECULIARITIES OF TRANSFORMATION OF "I-TEACHER" IMAGE IN THE STRUCTURE OF SELF-CONCEPT OF PERSONALITY IN THE CONTEMPORARY SITUATION IN UKRAINE

The article dwells upon the professional self-consciousness of a teacher and focuses on the teacher's social position as a possible factor of transformation in the structure of the image "I-teacher." The changes in the structure of the teacher's image among the pupils studying in life-threatening conditions are determined; changes in the structure of professional consciousness and teachers' self-consciousness are stated.

Keywords: professional self-consciousness, civic position, teacher's social position, transformation, image "I - teacher".

Постановка проблеми. Простір життя сучасної людини є заданим відношенням особи до навколишнього світу. Серед різноманітності просторів нашого життя психологічні простори, в яких протікає життя людини, трансформуються під впливом різноманітних факторів та в залежності від соціальної ситуації. Зміна психологічного простору життя людини має свої наслідки. Зовні вони помітні при зміні стратегій поведінки, здійснюваної діяльності, а внутрішньо вони виражаються через трансформації у Я-концепції особистості.

Одним з компонентів структури особистості виступає самосвідомість, на формування якої впливають різні чинники. Одним з них є громадська позиція вчителя, яка, у свою чергу, підпадає під вплив інших факторів. Одним із таких факторів є психологічний тиск, який відчуває вчитель при необхідності реалізації своєї професійної соціальної позиції в умовах сучасності на сході України.

На відміну від самосвідомості, професійна Я-підструктура специфічніша за своїм змістом, оскільки спрямована на професійну діяльність і на себе, як суб'єкта цієї діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності й спілкуванні з оточуючими людьми і є результатом пізнання себе, власних дій, психічних якостей тощо, то професійна самосвідомість – це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості особистості на професійну діяльність (П.А. Шавір). Сутність професійного “Я” розкривається з двох позицій: процесуальної, яка зводиться до осмислення професійної самосвідомості як процесу усвідомлення себе особистістю в професійній діяльності (А.В. Захарова, Л.М. Мітіна, С.В. Сергєєва, П.А. Шавір та ін.), й результативної, котра визначає зміст професійної Я-підструктури через характеристики, що виникають як продукти зазначеного вище процесу, – професійної Я-концепції та професійної самооцінки (П.В. Макаренко, А.К. Маркова, О.М. Столяренко та ін.).

Відаючи перевагу поглядам прихильників процесуальної тенденції в розумінні сутності професійної Я-підструктури, під професійною, зокрема педагогічною, самосвідомістю ми розуміємо сукупність психічних процесів – професійного самопізнання, емоційно-оцінного ставлення фахівця до своєї особистості, саморегуляції поведінки в обраній сфері професійної взаємодії, за допомогою яких особистість усвідомлює себе суб'єктом трудової діяльності; при цьому професійне самопізнання розглядається насамперед як процес усвідомлення та співвіднесення особистістю власного внутрішнього потенціалу з реальними вимогами професійної діяльності.

Серед багатьох чинників, що впливають на формування самосвідомості особистості вчителя, є й так звана «громадська позиція вчителя», яка лежить в основі духовного виховання людини. Вона проявляється тоді, коли відбувається власне усвідомлення себе як важливої ланки суспільства залежно від умов історичної епохи. В уявленні людей, вчителя наділяють такими якостями: доброта, чуйність, любов до дітей, відповідальність, гуманність, громадська відповідальність, соціальна активність, інтелігентність, порядність, тощо.

На нашу думку, громадська позиція є тим самим чинником, який зумовлює формування та трансформацію самосвідомості педагога. Особливо актуальною та наявною ця трансформація стає у період сучасних змін у політичній ситуації в Україні, насамперед у самосвідомості педагогів загальноосвітніх навчальних закладів, що знаходяться у зоні бойових дій або на територіях, близьких до зони бойових дій. Саме тому, ми вважаємо, що тема є актуальною на сучасному етапі розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість досліджень, виконаних у рамках психологічної науки, присвячена розробці структурних моделей професійної свідомості та самосвідомості вчителя, а також окремих аспектів вказаних феноменів: професійний розвиток та моделі поведінки особистості вчителя (Л.М. Мітіна); структура професійної свідомості вчителя (Д.В. Ронзін); аналіз професійної самосвідомості вчителя (В.Н. Козієв); розвиток педагогічної самосвідомості (І.В. Вачков); педагогічне покликання вчителя (М.І. Кряхтунов); індивідуальний стиль діяльності вчителя (А.К. Маркова, А.Я. Ніконова); умови розвитку професійної свідомості вчителів (С.В. Пазухіна); особливості емоційно-оцінного ставлення особистості до себе, формування її самооцінки (А.В. Захарова, Л.В. Бороздіна та ін.), саморегуляцію й самовдосконалення особистості (О.О. Конопкін, С.В. Малазонія, В.І. Моросанова та ін.).

В українській психологічній науці питання психологічної позиції як чинника особистісної зрілості було і залишається предметом дослідження у працях Ж.П. Вірної, Я.О. Гошовського, С.Д. Максименка (зрілість особистості у контексті генетичної психології і психології праці); М.Й. Боришевського, С.Л. Братченка, О.В. Загородньої, О.А. Лукасевич, І.Д. Пасічника, Л.В. Потапчука, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.М. Савелюк, М.В. Савчина, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, О.В. Темрук, О.С. Штепи, В.М. Ямницького (зрілість особистості у руслі суб'єктного підходу, її залежність від сформованої психологічної і громадянської позиції, відповідальної та морально-духовної поведінки). Питаннями формування громадської позиції молодого покоління займалися І. Бех, В. Вербицький, П. Волошин, Ю. Завалевський, Н. Косарева, К. Чорна та ін. Громадянська позиція як вимога-цінність до особистості вчителя школи і викладача вищого навча-

льного закладу знайшла своє відображення в дослідженнях історико-педагогічного спрямування О. Бабакіної, О. Бенци, М. Свтуха, Т. Завгородньої І. Курлянд, В. Майбороди, Н. Нікітіної, О. Рацула, М. Стельмаховича, М. Чепіль, Я. Яціва та ін.

Мета статті визначити вплив громадської позиції вчителя на формування самосвідомості особистості під час виникнення ситуацій, загрозливих для життя учнів.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у професіоналізмі фахівця, на думку Прокопенко О.А. [4], становить розвиток професійної Я-концепції як психологічного феномену, що забезпечує професіоналу цілісність і визначеність у професійній діяльності. Необхідність формування високого рівня професійної Я-концепції обумовлена такими чинниками, як суспільна потреба у їх професіоналізмі та престижність професії в системі освіти. Професійна Я-концепція необхідна педагогічним кадрам для успішного саморозвитку і являє собою постійну роботу щодо формування і деталізації внутрішнього образу професійної діяльності.

Я-концепція організовує активність і переживання людини, реалізує мотиваційні функції, забезпечує спонукання, стандарти, плани, правила і сценарії поведінки, крім того, визначає адекватність реакцій на соціальні зміни. Я-концепція, таким чином, виступає як динамічна пояснювальна категорія, яка опосередковує найважливіші внутрішньоособистісні процеси (включаючи переробку інформації, мотивацію і емоції) і більшість міжособистісних (включаючи соціальну перцепцію, ситуації вибору партнера і стратегії взаємодії, а також реакцію зворотного зв'язку) [7].

Я-концепція може як полегшувати, так і ускладнювати регуляторні процеси (впливати на їх ефективність), при цьому елементи образу "Я" представляють собою особистісні константи, направляючі поведінку. Самооцінка у більшості обумовлена стереотипами, існуючими в тому чи іншому середовищі. Я-концепція формується під впливом різних зовнішніх впливів, які відчуває індивід в рамках своєї професії. Особливо важливими є для нього контакти зі значущими іншими, які, по суті, і визначають уявлення індивіда про самого себе.

Навіть такі, на перший погляд, об'єктивні показники, як професійне зростання чи вік, можуть для різних людей мати різне значення, обумовлене загальною структурою їх Я-концепції. Велика частина подібних оцінок зумовлена відповідними стереотипами, що існують у певному соціальному середовищі. Зокрема, до когнітивної складової входять знання, уміння та навички, отримані у процесі професійної підготовки; уявлення про перспективність та можливості кар'єрного росту; уявлення про свої професійні здібності та можливості, самоідентифікація з представниками професійної групи та професійною діяльністю.

Афективний компонент професійної Я-концепції полягає у ставленні до обраного фаху, своїх професійних обов'язків, самоповазі, стресостійкості, а також, самооцінки, сформовані в результаті об'єктивних обставин і суб'єктивного відчуття успішності на професійній ниві, самовідношення до себе як до професіонала, емоційна ідентифікація з професійним середовищем.

Поведінковий компонент професійної Я-концепції характеризується насамперед індивідуальним стилем діяльності, вмінням вирішувати професійні задачі та розв'язувати конфлікти, навичками саморегуляції тощо. Розвиток усіх цих компонентів і формування позитивного образу є запорукою становлення позитивної Я-концепції, підвищенням свого професійного статусу [4; 8].

Таким чином, Я-концепція сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, зумовлює інтерпретацію досвіду і є джерелом очікувань.

Як було зазначено раніше, існує чимало чинників та факторів, які впливають на трансформацію особистості, зокрема і соціальна ситуація, в якій педагоги мають здійснювати свою професійну діяльність. Педагогічна самосвідомість формується у двох аспектах: внутрішньому - формування образу Я-педагог, та зовнішньому – формування позиції вчителя під дією соціального оточення. Саме зовнішні аспекти впливають на внутрішню трансформацію. Одним з таких аспектів виступає громадська позиція, яка, на нашу думку, є чинником формування образу «Я-педагог».

Громада – доволі суперечливе поняття. Соціологи, психологи, історики, соціальні працівники надають різні тлумачення цьому явищу, не погоджуючись одне з одним щодо його сутності, характеристик, ознак тощо. На сучасному етапі в українській науковій літературі натрапляємо й на «громаду», й на «общину», й на «ком'юніті» та «спільноту». Однак, попри існування різних тлумачень терміну й підходів до його пояснення, можна зробити узагальнення, що громада – це ідеальна конструкція, символ, що втілює уявлення людей про певні форми соціального життя. Ця конструкція є соціальною, бо вона ґрунтується на підтримці, однастайності й взаєморозумінні людей, що створює позитивний заряд енергії й цементує соціальні зв'язки [6].

В науковій літературі ми зустрічаємо два поняття: громадська та громадянська позиція вчителя. Аналіз поняття «громадянська позиція» на основі сучасних наукових праць дозволив виявити різні підходи в розумінні її сутнісних основ. Так, громадянська позиція розглядається як характеристика особистості [3] (Т.М. Абрамян, Г.І.Аксьонова, П.А. Баранов, Т.С. Воропаєва; як особистісна освіта: О.Н. Прокопець, І.Л. Судакова, Л.Л. Хоружа; інтегративна якість особистості: Г.Я. Гревцева, Н.П. Капус-

тін, Д.В. Кирилов, Е.П. Стрельникова); сукупність громадянських, правових або моральних якостей: С.С.Алексєєв, К.Ю. Бачков, В.М. Кукушкін, Г.Н. Філонов; сукупність громадянських якостей – Н.І. Еліасберг; рефлексивне ставлення суб'єкта – Н.Ф. Крицька; різні аспекти стосунків – духовних, трудових, моральних тощо – А.М. Щаленов; соціальний або ідейно-моральний критерії сформованості особистості: Л.М. Архангельський, Л.А. Беляєва, Е.Ф.Зеєр, В.П. Карпович, І.С. Кон, внутрішня установка, орієнтація на певну лінію громадянської поведінки, що відображає суб'єктивне ставлення підлітків до суспільства й держави [2].

І.Д. Бєх визначає громадянськість як сукупність громадянських якостей людини, об'єднаних у певний блок. Серед найважливіших громадянських якостей він виділяє такі: "громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна гідність, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, повага до національних традицій, державний оптимізм" [1].

Українські педагоги (Р. Арцишевський, О. Вишневський, Л. Крицька, В. Оржеховський, О. Пометун, Є. Постовойтов, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, К. Чорна та ін.) розглядають громадянськість як інтегровану характеристику особистості. Відповідно до громадянських якостей вони відносять почуття громадянської гідності, громадянського обов'язку, громадянської відповідальності, громадянської самосвідомості, громадянську активність, критичність моральність, правосвідомість і толерантність [6]. Поєднання перелічених якостей формує громадянськість, яку необхідно розуміти як сукупність трьох складових: знання–переживання – вчинки. Основні риси громадянина, а, відповідно, і його громадянська позиція формуються завдяки сім'ї, освітнім закладам, позанавчальним об'єднанням та громадськості [2].

Аналіз вимог до педагога, цінностей професійно-педагогічної діяльності дозволив констатувати, що сьогодні в науці прийнятними є принаймні дві позиції. Так, одні автори серед численних вимог і цінностей прямо не називають громадянськість викладача як особистісну, професійно необхідну якість тощо. Однак, комплекс якостей, що визначають вчені, педагоги, необхідні для професійного зростання вчителя, для ефективного виконання своїх обов'язків і реалізації освітньо-виховних функцій, містить такі, що є основою громадянськості (чесність, принциповість, вміння відстоювати власну думку тощо).

Інші безпосередньо вказують на необхідність, важливість саме сьогодні вчителю мати громадську позицію, бути активним громадянином. Такими цінностями-вимогами є активна педагогічна позиція, професійно-педагогічна спрямованість особистості; ставлення до педагогічної праці; інтереси і духовні потреби; професійно-моральні якості; професійні знання, здатність до рефлексії, навички морально-вольової саморегуляції, тощо [3].

Серед багатьох чинників, що впливають на формування самосвідомості особистості вчителя, є й так звана «громадська позиція вчителя», яка лежить в основі духовного виховання людини. Вона проявляється тоді, коли відбувається власне усвідомлення себе як важливої ланки суспільства залежно від умов історичної епохи. В уявленні людей, вчителя наділяють такими якостями: доброта, чуйність, любов до дітей, відповідальність, гуманність, громадська відповідальність, соціальна активність, інтелегентність, порядність та інші. Вчитель має навчати, виховувати, розвивати.

Якщо громадянська позиція в літературі описана детально, то громадська – не вивчена в достатній мірі. Але, ми вважаємо, що громадська позиція як фактор впливає на зміни в особистості. Громадянську позицію педагог демонструє суспільству, громадська ж – внутрішня і впливає на зміни в його особистості.

Враховуючи сучасну соціальну ситуацію, ми можемо стверджувати, що зміни в структурі особистості вчителів є, що вчителя постійно знаходяться в стресовій ситуації, в ситуації напруження та постійних змін. Загострення соціальної ситуації обумовлює виникнення чи зміну громадської позиції вчителя як структурного компоненту його самосвідомості.

Результати. З метою визначення трансформацій самосвідомості педагогів нами було проведено емпіричне дослідження. На першому етапі нашого дослідження було проведено опитування школярів щодо психологічних особливостей образу ідеального вчителя протягом березня-квітня 2017 року. За допомогою анкети були опитані учні, що знаходяться у зоні бойових дій або територіях, наближених до військових дій (Волноваська ЗОШ I-III ступенів №4, Новотроїцька ЗОШ I-III ступенів №2, Новотроїцька ЗОШ I-III ступенів №2). Вибірку склали 335 учнів 1-11 класів вказаних шкіл. Дітям було надано завдання описати «ідеального», на їх думку, сучасного вчителя.

Слід відзначити, що учні селища Новотроїцьке, які частіше чують постріли та «звуки війни», бо школи знаходяться зовсім поряд біля проведення воєнних дій, дещо інакше бачать «ідеального» вчителя. Вони приписують вчителю, крім вище зазначених, такі риси як: щасливий, лагідний, не сварить, має бути другом, вміє заспокоїти, підтримати, медіатор,

виважений, вміє себе стримувати, кмітливий, сміливий, пунктуальний, енергійний, доброзичливий, винахідливий. Тож, як бачимо, у більшості опитаних дітей переважають якості емпатійного спектру.

Отже, проведене дослідження якостей «ідеального» вчителя з позиції учнів не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми психологічних особливостей образу ідеального вчителя, але, можемо зазначити певну трансформацію уявлень у школярів щодо образу вчителя.

Другим етапом нашого дослідження була діагностика вчителів. Групу досліджуваних складають 80 педагогів, які працюють у школах Волноваського району Донецької області. Дослідження проводилося у жовтні-листопаді 2017 року. Для проведення дослідження використовувались наступні методики: методика суб'єктивної оцінки ситуаційної і особистісної тривожності (Ч.Д. Спілбергер, Ю.Л. Ханін); методика «Мотивація професійної діяльності (К.Замфір в модифікації А.А. Реана); розроблений нами опитувальник «Визначення громадської позиції вчителя».

За результатами опитувальника суб'єктивної оцінки ситуаційної і особистісної тривожності (Ч.Д. Спілбергер, Ю.Л. Ханін) ми спостерігаємо значуще високий рівень особистісної тривожності, що свідчить про те, що соціальна ситуація, в якій працюють педагоги, має вплив на особистісні трансформації. Ситуативна тривожність у 66 (82,5%) респондентів помірного рівня; у 11 осіб, що становить 13,75% - низький рівень, лише 3 респонденти (3,75%) мають високий рівень ситуативної тривожності. Рівень особистісної тривожності: низький – 2 (2,5%); помірний – 8 (10%); високий – 70 (87,5%). (Див.рис. 1).

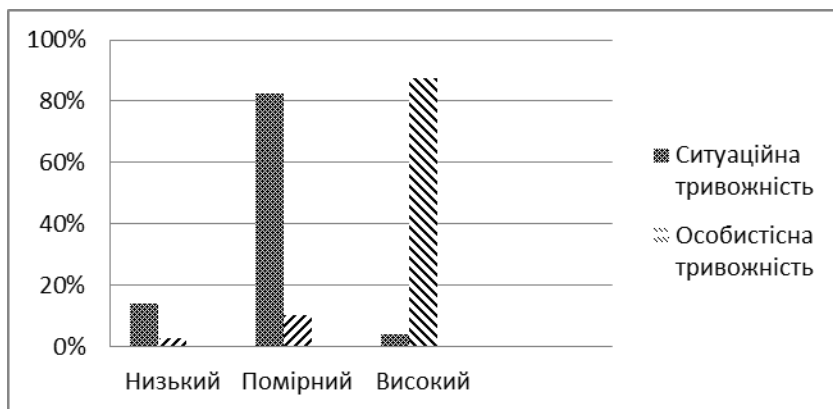

Рис. 1. Розподіл респондентів за виявленим рівнем тривожності особистості (за методикою Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна).

За методикою «Мотивація професійної діяльності (К.Замфір в модифікації А.А.Реана) було діагностовано рівень мотиваційного комплексу професійної діяльності педагогів. У 32% респондентів було діагностовано оптимальний мотиваційний комплекс, у 48% – неоптимальний мотиваційний комплекс. Отримані дані свідчать про те, що особистісні мотиви опитуваних мають перевагу над професійними мотивами (див. рис.2.)

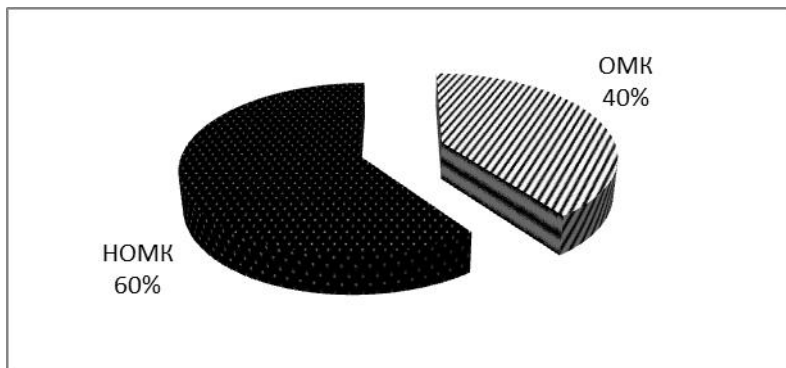

Рис.2. Розподіл респондентів за мотиваційними комплексами професійної діяльності педагога.

За результатами створеного нами опитувальника, який був спрямований на виявлення громадської позиції вчителя в умовах сучасності, виявлення мрій педагогів, виявлення особливостей професійної позиції під час реалізації професійної діяльності, виявлення рис «ідеального вчителя», на думку педагогів серед рис, якими повинен володіти «ідеальний вчитель», найбільший індекс мають: стресостійкість – 59 осіб (73,75%), любов до дітей – 73 (91,25%), психологічна готовність до педагогічної праці – 53(66,25%), психолого-педагогічна культура – 55(68,75), культура мовлення – 66(82,5%), здатність свідомо керувати емоціями – 50(62,5%), уміння регулювати свої дії, поведінку – 50(62,5%), уміння володіти собою – 59(73,75%), терплячість – 60(75%), вимогливість – 52(65%), організованість і дисциплінованість – 57(71,25%), педагогічний оптимізм і гуманність – 53(66,25%), схильність до громадської діяльності – 38(47,5%).

Крім вищезазначених рис, педагоги мали змогу вказати ті, якими, на їх думку, має володіти вчитель в умовах сучасності. 50% опитаних не надали відповідь на це запитання анкети. Серед інших маємо наступні відповіді: милосердність, толерантність, співчутливість, стриманість, товариськість, взаєморозуміння, креативність, повага до учнів, розуміння учнів, комунікабельність, вміння знаходити підхід до кожної дитини, вміння

приспособуватися до нових умов, справедливість, готовність презентувати власний досвід та вивчати досвід своїх колег, мобільність, самовдосконалення та саморозвиток, володіння сучасними технологіями. Тож, можемо констатувати, що за кількома позиціями думки учнів та вчителів збігаються.

Мрії вчителів розподілилися наступним чином: *щоб був мир та закінчилася війна* – 38 (47,5%); не вказали свою мрію – 27 (33,75%); *подорожі* – 4 (5%); *сімейне благополуччя* – 3 (3,75%); *здоров'я та добробут* – 3 (3,75%); *переїхати до нової квартири* – 2 (2,5%); *будинок біля моря* – 1 (1,25%); *стабільність* – 1 (1,25%); *відпустка* – 1 (1,25%). Як бачимо, мрії про мир та закінчення війни значно переважають над особистими мріями.

У відповідь на питання щодо складностей, які респонденти відчувають під час здійснення своєї професійної діяльності, отримано такі відповіді: *байдужість учнів до навчання; моральні складнощі; відсутність уваги дітей; відсутність матеріально-технічного оснащення в повній мірі; неможливість змінити ситуацію; страх за життя і здоров'я учнів; мало вільного часу для позашкільної діяльності; відсутність бомбосховища в школі або поряд з нею; невпевненість у майбутньому; відповідальність за життя дітей; непорозуміння у тріаді «вчитель-учень-батьки»; низький рівень культури поведінки учнів; демотивація учнів; перевантаження документацією; діти часто пропускають заняття в школі через обстановку в селі; батьки не ставляться з належною увагою до навчання й виховання своїх дітей.* Тож, разом із раніш існуючими труднощами спостерігаємо виникнення нових, характерних саме для сьогодення України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами проведеного дослідження ми діагностували, що громадська позиція вчителя впливає на формування самосвідомості особистості педагога під час виникнення ситуацій, загрозливих для життя учнів. Структура самосвідомості педагогів, які працюють у прифронтових школах, зазнала трансформації. Подальші перспективи ми вбачаємо у проведенні корекційної програми з групою респондентів, які потребують корекції психологічного стану щодо зниження рівня особистісної тривожності, формування оптимального мотиваційного комплексу та трансформації і усвідомлення особистісних мрій; дослідження можливих трансформацій у самосвідомості педагогів інших регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І.Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства*: Зб. наук. ст. Черкаси, 1998. С. 3-6.

2. Демчук В.С. Формування громадянської компетентності студентської молоді у вищому навчальному закладі. *Формування громадянської компетентності учнівської молоді: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 лютого 2005 р.)*; [ред. кол. Белова Л.О., Гавриш В.І., Покроєва Л.П. та ін.]. Харків: ХОНМІБО, 2005. С. 245-250.

3. Кафарська О.Б. Психолого-педагогічні основи формування громадянської позиції особистості. *Прикарпатський юридичний вісник*. №2(5). 2014. С. 27-34.

4. Прокопенко О.А. Психологічні аспекти розвитку професійної Я-концепції у системі післядипломної освіти. *Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 27 травня 2016 р.)*. К.: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2016. 120 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>

5. Стахова О.О. Професійно-педагогічна самосвідомість особистості як предмет науково-практичних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць*. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 27 (51). С. 109-114.

6. Ткачов С.І. Громадянська освіта як багатомірне поняття. *Педагогіка та психологія*. 2010. Вип. 37. С. 96-104.

7. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість вчителя: психологічний та педагогічний аспекти [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://imidg.ucoz.ua/elgurnal/vyp22/7/shevchenko_nf_tezi.pdf.

8. Хомуленко Т.Б., Мірошник З.М. Семантичний простір рольових позицій вчителя. *Вісник Одес. нац. ун-ту. Психологія*. Т. 16. О.: ОНУ, 2011. С. 170-178.

1. Beh I.D. Psihologo-pedagogichni umovi viovannja u molodi gromadjans'kosti // Gromadjans'ke viovannja molodi v umovah transformacii suspil'stva: Zb. nauk. st. Cherkasi, 1998. S. 3-6.

2. Demchuk V.S. Formuvannja gromadjans'koї kompetentnosti students'koї molodi u vishhomu navchal'nomu zakladi // Formuvannja gromadjans'koї kompetentnosti uchniv's'koї molodi: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (8-9 ljutogo 2005 r.); [red. kol. Belova L.O., Gavriš V.I., Pokroeva L.P. ta in.]. Harkiv: HONMIBO, 2005. S. 245-250.

3. Kafars'ka O.B. Psihologo-pedagogichni osnovy formuvannja gromadjans'koї pozicij osobistosti // Prikarpats'kij juridichnij visnik. №2(5). 2014. S. 27-34.

4. Prokopenko O.A. Psihologichni aspekti rozvitku profesijnōi Ja-konceptij u sistemі pisljadiplomnoї osviti // Psihologo-pedagogichnij suprovod fahovoї pidgotovki ta pidvishhennja kvalifikacij osobistosti v umovah transformacii osviti: Tezi Vseukrajns'koї naukovo-praktichnoї konferencij (m. Kijiv, 27 travnja 2016 r.). K.: DVNZ «Universitet menedzhmentu osviti», 2016. 120 s. [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>

5. Stahova O.O. Profesijno-pedagogichna samosvidomist' osobistosti jak predmet naukovopraktichnih doslidzhen' // Naukovij chasopis Nacional'nogo pedagogichnogo

universitetu imeni M.P. Dragomanova. Serija 12. Psihologichni nauki: zb. nauk. prac'. K.: Vid-vo NPU imeni M.P. Dragomanova. 2009. Vip. 27 (51). S. 109-114.

6. Tkachov S.I. Gromadjans'ka osvita jak bagatomirne ponjattja // Pedagogika ta psihologija. 2010. Vip. 37. S. 96-104.

7. Shevchenko N.F. Profesijna svidomist' vchitelja: psihologichnij ta pedagogichnij aspekti [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu:

http://imidg.ucoz.ua/elgurnal/vyp22/7/shevchenko_nf_tezi.pdf.

8. Khomulenko T.B., Mirosnik Z.M. Semantichnij prostir rol'ovikh pozitsiy vchitelya. *Visnik Odes. nats. un-tu. Psikhologiy.* T. 16. O.: ONU, 2011. S. 170-178.

Надійшла до редколегії 20.12.2017 р.